

Սմբատ Խ. Հովհաննիսյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Ցեղասպանությունների աստիճանակարգման հիմնախնդիրն
ըստ Պիեռ Նորայի*

Մուտք

Արդի պատմագիտության բազմաթիվ կերպափոխությունների համապատկերում իր ուրույն տեղն ունի պատմության և հիշողության հարաբերակցության հիմնախնդիրը: Կերպափոխությունների նման ակտիվացումը պայմանավորված է տեսական որոնումներով, որոնք կրկին ու կրկին փորձում են պատասխանել պատմագիտության առջև ծառայած մարտահրավերներին:

Մասնավորապես, պատմագիտական հետազոտությունների և տրամա-տույթների (դիսկուրսների) համապատկերում առանցքային նշանակություն են սկսել ձեռք բերել «պատմական քաղաքականություն» (Politique historique), «անցյալի քաղաքականություն» (Politiques du passé), «ինքնության քաղաքականություն» (Politique de l'identité) և «հիշողության քաղաքականություն» (Politique de la mémoire) հղացքները (concept)¹:

*Խմբագրությունը համաձայն չէ Պիեռ Նորայի ազգանվան հայերեն տառադարձության հետ, բայց հարգելով հեղինակի իրավունքները, այն անփոփոխ է թողել: Խմբ.: Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 13.03.2013:

1 Տե՛ս **M. Halbwachs**, Les Cadres Sociaux de la Mémoire, Ed. Albin Michel, Paris, 1994; **M. Halbwachs**, La Mémoire collective, Paris, PUF, 1968; **Mémoire et Histoire**: la Résistance, sous la direction de Jean-Marie Guillon et Pierre Laborie, Editions Privat, 1995; **A. Baddeley**, La mémoire humaine, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble, 1993; **J.-P. Changeux**, L'Homme neuronal. Paris: Fayard, 1985; **P. Ricoeur**, La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli, Paris: Le Seuil 2000; **J. Le Goff**, Histoire et Mémoire, rééd., Paris, Gallimard, 1988; **F. Hartog, J. Revel**, (dir.) Les usages politiques du passé Paris, Éditions de l'EHESS, « Enquêtes », 2001; **Cl. Andrieu, M.-Cl. Lavabre, D. Tartakowsky**, (dir.) Usages politiques du passé dans la France contemporaine, Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 2006; **P. Hutton**, History as an Art of Memory, Hanover and London: University Press of New England, 1993; **F. Yates**, The Art of Memory, Chicago: University of Chicago Press, 1966; **K. Tilmans, F. van Vree, Jay Winter**, (Eds.) Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010; **P. Nora** (dir.), Les Lieux de mé-

«Հիշողության» մասին առավել տարածված այս հայեցակարգերը ներգործում են հետազոտական ծրագրերի և պատմագիտական հիմնախնդիրների վերլուծության վրա: Եվ պատահական չէ, որ դրանք իրենց ազդեցությունն են թողնում նաև համապատասխան քաղաքական հանձնարարականների վրա: «Հիշողության» տեսությունները համադրում են այնպիսի հղացքներ, որոնց ծիրում հնարավոր է որոշակիացնել «հիշողության» և «պատմության» փոխհարաբերությունը: Դրանցից են «**հիշողության տեղանք**» (Lieu de mémoire), «**հուշակոթող**» (mémorial) և «**պատմական գիտակցություն**» (La conscience historique) հղացքները²: «Հիշողության» և «պատմության» փոխհարաբերությունների մասին հայեցակարգերը ներառում են միմյանց հետ մրցակցող և հակասական տեսակետներ ու ընկալումներ: Այսպիսով՝ հետազոտությունների և տրամասույթների մեջ առկա են համադրական և հակադրական միտումներ:

Նման համադրական և հակադրական մեկնաբանությունների վառ օրինակ են Ֆրանսիայում **Հայոց ցեղասպանության** ժխտման օրինագծի³ առթիվ ծագած գիտական բանավեճերը: Բանավեճեր, որոնց մեջ ուշագրավ է Ֆրանսիայի Ակադեմիայի անդամ և «Ազատություն հանուն պատմության» (Liberté pour l'Histoire) կազմակերպության նախագահ Պիեռ Նոռայի հայեցակարգն ընդդեմ «հուշային օրենքների» (lois mémorielles): Փորձենք ընդհանուր գծերով և մի քանի հիմնական շեշտադրումներով վերլուծել Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության ժխտման քրեականացման օրինագծի վերաբերյալ Պիեռ Նոռայի հայեցակարգը՝ դիտարկելով այն մի կողմից՝ «հիշողության և պատմության» մասին նրա տեսության, մյուս կողմից՝ ընդհանրապես պատմության և հիշողության վերաբերյալ տեսությունների համապատկերում:

Անհրաժեշտ սկզբնաղբյուրները վերցրել ենք Պ. Նոռայի մի քանի էլույթներից ու հոդվածներից⁴:

moire, Gallimard (Bibliothèque illustrée des histoires), Paris, 3 tomes: t. 1 La République (1 vol., 1984), t. 2 La Nation (3 vol., 1986), t. 3 Les France (3 vol., 1992); **K. Hodgkin, S. Radstone**, (Eds.) *Contested Pasts: The Politics of Memory (Memory and Narrative)*, London and New York: Routledge, 2003; **P. Gathercole, D. Lowenthal**, (Eds.) *The politics of the past*, (One World Archaeology), London and New York: Routledge, 2004; **Н. Копосов**, *Память строгого режима: История и политика в России*. – М.: Новое литературное обозрение, 2011; և այլն:

2 Տե՛ս **J. Scherrer**, *Zum Öffentlichen Umgang mit Geschichte in Deutschland und Frankreich*, http://www.centargrad.com/materials/reader2009/Reset/Reading_materials_5_Jutta_Renata_seminar/J_Scherrer.pdf (28.04.2012).

3 Տե՛ս **Loi no 2001-70** du 29 janvier 2001, JO no 25 du 30 janvier 2001.

4 Տե՛ս **P. Nora**, *Loi sur les génocides: une bataille perdue, pas la guerre*, URL//: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=164%3Aloi-sur-les-genocides-une-bataille-perdue-pas-la-guerre&catid=53%3Aactualites&Itemid=170&lang=fr (17.06.2012); **Пьер Нора**: «Историки поняли, что законы – очень опасная вещь» URL// <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-oi> (26.01.2013); **P. Nora**, *Historical identity in trouble*, URL//: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=152&Itemid=182&lang=en (13.01.2013).

1. Պատմության և հիշողության հարաբերակցության հիմնախնդրի տեսական հիմքերը

Արդի պատմագիտության այլակերպման համապատկերում ի հայտ են եկել բազմաթիվ նոր հետազոտական տրամասույթներ, որոնք փոխկապակցված են «պատմական հիշողություն» հղացքի հետ: Նկատենք, որ հիշողությունն՝ իբրև մարդկային իմացության սկզբնաղբյուր, հայտնի էր դեռ հին հունական առասպելաբանության մեջ՝ **Մնեմոզինե** անվամբ (մուսաների մայր, գիտությունների և արվեստների հովանավոր): Պլատոնը և Վերածննդի դարաշրջանի նորպլատոնականներն այն սահմանում էին իբրև արքետիպերի մասին գիտելիք, որը հիմնված է մարդկային երևակայության և անդրանցական (transcendental) տիեզերքի (կոսմոս) իդեալական ձևերի համապատասխանության վրա⁵: Ընդհանուր առմամբ՝ հիշողության ողջ եզրաբանության համար բնութագրական է բազմիմաստությունը: Դա հատկապես ավելի ակտիվ դրսևորվեց 1980-ական թվականներին, երբ «հիշողության» մասին քննարկումները նոր թափ ստացան: Ընդամին՝ հետարդիական (պոստմոդեռն) պատմագիտության համապատկերում այս հղացքը ձեռք է բերում առանցքային նշանակություն, մասնավորապես, երբ հիշողությունն այլևս գնահատվում է իբրև **«ընտրողական և մեկնողական գործընթաց»** և ոչ պարզապես՝ **«տեղեկատվության պասիվ պահպանում»**⁶:

Այլ կերպ ասած՝ պատմության առարկան այսուհետ ոչ թե պարզապես անցյալի իրադարձություններն են՝ իբրև այդպիսիք, այլ **հիշողությունը** դրանց մասին: Ինքնին «հիշողություն» հղացքը կիրառվում է իբրև «մարդկանց կողմից համատեղ ապրված ընդհանուր փորձառություն», իսկ «պատմական հիշողություն» էլ իր հերթին՝ «կոլեկտիվ հիշողություն»: Արդ՝ փորձենք հստակություն մտցնել մեր եզրաբանության մեջ՝ ներառյալ «հիշողություն», «կոլեկտիվ հիշողություն», «պատմական հիշողություն», «հիշողության տեղանք», «հիշողություն և պատմություն» հասկացությունները, քանի որ հենց վերջիններս էլ բանավեճերի բուն թեման են: Որպես հետազոտության տեսական հիմք ընտրել ենք **Մ. Ալբվաքսի**, **Պ. Նոռայի** և **Պ. Ռիկյորի** տեսությունները, որոնց համապատկերում ավելի հստակ են պատմության և հիշողության փոխհարաբերությունների լարումներն ու հակասությունները:

«Պատմական հիշողության» տեսության հիմնադիրը համարվում է **Մ. Ալբվաքսը** (1877–1945), ով առաջիններից մեկն էր, որ հետազոտության հիմնախնդիր դարձրեց «կոլեկտիվ հիշողությունը»⁷: Մ. Ալբվաքսի տեսության առանցքային հիմնադրույթը, որն առկա է նրա բոլոր աշխատություններում՝ **հիշողության սոցիալական պայմանավորվածությունն է**: Այլ կերպ ասած՝ մարդկության ողջ հիշողությունը սոցիալական է, և

5 Տե՛ս **F. Yates**, Selected Works. Volume III, The Art of Memory, London and New York: Routledge, 1999, pp. 36–37.

6 **J. Foster**, Memory: A Very Short Introduction, Oxford University Press, 2009, p. 6.

7 **M. Halbwachs**, Les Cadres Sociaux de la Mémoire, Paris: Félix Alcan, 1925, Rééd. Paris, Ed. Albin Michel, 1994; **M. Halbwachs**, La Mémoire collective, 1950, Rééd. Paris, PUF, 1968.

անհատական հիշողության գործառույն անհնար է առանց կոլեկտիվ հիշողության.

«Հիրավի, կարելի է առանձնացնել երկու հիշողություն, որոնցից մեկը կարելի է, եթե կուզեք, անվանել ներքին, իսկ մյուսը՝ արտաքին, կամ առաջինը՝ անձնական հիշողություն, երկրորդը՝ սոցիալական հիշողություն: Ավելի ճշգրիտ ասած՝ կենսագրական հիշողություն և պատմական հիշողություն: Առաջինն օգտագործում է երկրորդը, քանի որ մեր կյանքի պատմությունը ընդհանուր պատմության մասն է: Բայց երկրորդը, բնականաբար, ավելի ընդարձակ է, քան առաջինը: Մյուս կողմից՝ այն մեզ անցյալը ներկայացնում է միայն հակիժ և սխեմատիկ ձևով, այն դեպքում, երբ մեր կյանքի մասին հիշողությունը ավելի շարունակական և ավելի թանձր պատկեր է»⁸:

Ընդ որում՝ կոլեկտիվ հիշողությունը կառուցվում է անհատական հիշողության մեջ և չի կարող գոյություն ունենալ նրանից դուրս: Միևնույն ժամանակ պատմական հիշողությունը չի միախառնվում անհատական հիշողությանը. «Այն զարգանում է համաձայն իր օրենքների, և եթե որոշ անհատական հուշեր նաև երբեմն ներթափանցում են նրա մեջ, ապա կերպափոխվում են. հենց միախառնվում են ամբողջին, որն արդեն անձնական գիտակցություն չէ»⁹:

Այստեղից էլ բխում է Մ. Ալբրաքսի մյուս կարևոր տեսական դիրքորոշումը **հիշողություն-պատմություն** հիմնախնդրի շուրջ: Նա առաջադրում է հիշողության և պատմության սահմանային հակադրության, «կենդանի հիշողության» ու «պատմական հասկացությունների շրջանակի»՝ միմյանց հակադրելու հղացքը: Նման հակադրմամբ Մ. Ալբրաքսն ընդգծում է, որ իրադարձության մասին հանրային «կենդանի հիշողությունը» տարբերվում է նույն այդ իրադարձության մասին «պատմական գիտելիքից». առաջին դեպքում իրադարձությունը պահպանվում է իբրև խմբի ինքնության տարր, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ոչ: Այստեղից էլ հետևյալ պնդումը.

«Մեր հիշողությունը հենվում է ոչ թե սովորած (l'histoire apprise), այլ ապրված (l'histoire vécue) պատմության վրա: Այստեղ «պատմության» ներքո հարկ է հասկանալ ոչ թե իրադարձությունների և տարեթվերի ժամանակագրական հաջորդականությունը, այլ այն ամենը, ինչն առանձնացնում է մի շրջափուլը մյուսից, և որի մասին գրքերն ու պատմագրույցները (récits) մեզ ընդհանուր առմամբ ներկայացնում են միայն շատ սխեմատիկ և անլիարժեք պատկեր»¹⁰:

Ըստ այսմ՝ Մ. Ալբրաքսի դիրքորոշումը կոլեկտիվ հիշողության և պատմական գիտակցության փոխհարաբերությունների մասին պարունակում է մի շատ էական նրբերանգ: Ըստ նրա՝ ակնհայտ է, «որ կոլեկտիվ հիշողությունը չի համընկնում պատմության հետ, և որ «պատմական հիշողություն» արտահայտությունը շատ անհաջող է ընտրված, քանի որ այն կապակցում է երկու եզրեր, որոնք շատ հարաբերություններում հակադրվում են ավելի քան մի կետում»¹¹: Ավելի կոնկրետ՝ «պատմությունը սովորաբար սկսվում է այն կետում, ուր ավարտվում է ավանդույթը, այն պա-

8 M. Halbwachs, La Mémoire collective, 1950, Rééd.Paris, PUF, 1968, p. 37.

9 Ibid., pp. 36.

10 Ibid., La Mémoire collective, pp. 43-44.

11 Ibid., p. 68.

հին, երբ մարում կամ քայքայվում է սոցիալական հիշողությունը»¹²: Այլ կերպ ասած՝ կոլեկտիվ հիշողությունը ստեղծում է անցյալի և ներկայի կապը, այն դեպքում, երբ պատմությունը քանդում է տվյալ ժառանգականությունը: Այն է՝ եթե հիշողությունը, ըստ Մ. Ալբրաքսի, **հաստատում է անցյալի և ներկայի նմանությունը, ապա պատմությունը, ընդհակառակը, հաստատում է անցյալի և ներկայի միջև տարբերությունը**:

Ըստ այդմ՝ «Պատմությունը փոփոխությունների պատկեր է», և «քանի որ պատմության համար ամեն ինչ կապակցված է, այդ փոխակերպումներից յուրաքանչյուրը պետք է հակազդի սոցիալական մարմնի մյուս մասերին և նախապատրաստի, այստեղ կամ այնտեղ, նոր փոխակերպումները»¹³: Իսկ «կոլեկտիվ հիշողությունը նմանությունների պատկեր է», և «քանի որ խումբը միշտ նույնն է, անհրաժեշտ է, որ փոփոխությունը լինի ակնհայտ. փոփոխությունները, այն է՝ իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել խմբի մեջ, լուծվում են նմանությունների մեջ, այնպես, որ կարծես նրանց դերն է զարգացնել ինքնության բովանդակության տարբեր դիտանկյունները՝ ինքնին խմբի տարբեր արմատական գծերը»¹⁴: Ընդհանուր առմամբ, ինչպես նկատում է և Պոլ Ռիկորը (Paul Ricœur), Մ. Ալբրաքսն ընդգծում է պատմության երկու տարբերակիչ առանձնահատկություններ¹⁵: **Առաջին՝ «կենդանի հիշողության շարունակականությանը (continuité)»** հակադրվում է պատմական գիտակցությանը հատուկ՝ «պարբերականացման աշխատանքով եզրափակված ընդհատությունը (discontinuité)»: Ըստ այսմ՝ պատմության կիզակետում միայն տարբերություններն ու հակադրություններն են, իսկ կոլեկտիվ հիշողության կիզակետում՝ նոր սոցիալական հաստատությունների ամրապնդման հիմնախնդիրը: **Երկրորդ՝ գոյություն ունեն բազմաթիվ կոլեկտիվ հիշողություններ այն դեպքում, երբ «պատմությունը մեկն է»:**

Եվ քանի որ Մ. Ալբրաքսի տեսության մեջ ավելի ակտիվ էր տարբերակիչ գործառական հատկանիշը, ուստի «պատմություն» և «հիշողություն» հղացքները ներքուստ հատկորոշվում և հակադրվում են միմյանց՝ աչքաթող անելով փոխառնչությունների հիմնախնդիրը: Պ. Հաթոնի դիպուկ բնորոշմամբ՝ քանի որ Մ. Ալբրաքսը հավատում էր, «որ պատմությունը սկսվում է այնտեղ, որտեղ ավարտվում է կենդանի հիշողությունը», երբեք «բավականաչափ չի խորհել դրանց փոխկապակցվածության շուրջ»¹⁶: **Այսպիսով՝ «պատմության» և «հիշողության» ալբրաքսյան տեսությունը կարելի է ներկայացնել իբրև հիշողութենական և պատմական ոլորտների տրոհված իրականություն, որը բնորոշվում է իրական լինելու հատկանիշի պակաս ներխտացվածությամբ:**

1980-ական թվականների հետազոտություններում, սակայն, ավելի են ընդգծվում պատմության և հիշողության հետազոտությունների տարբերությունները: Դրանց սոսկ խիստ սահմանազատումը կարող էր վերացական

12 **Ibid.**, p. 69.

13 **Ibid.**, pp. 77-78.

14 **Ibid.**, pp. 78.

15 Տե՛ս **P. Ricoeur**, *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*, Paris: Le Seuil 2000, p. 516.

16 **P. Hutton**, *History as an Art of Memory*, Hanover and London: University Press of New England, 1993, p. 77.

բնույթ կրել:

Ուստի պատահական չէ, որ ֆրանսիացի պատմագետ և սոցիոլոգ Պիեռ Նորան (**Pierre Nora**), Մ. Ալբրաքսի հետքերով սահմանազատելով պատմությունն ու հիշողությունը, շեշտում է դրանց «արմատական հակադրության» փաստը¹⁷: Այն է՝ ընդգծում է դրանց բախման իրողությունը¹⁸: Այսու՝ հղացականացնելով «պատմություն»/«հիշողություն» հիմնախնդիրը՝ նա նորագույն պատմությունը գետնադրում է բանավոր ավանդույթի և հետարդիական պատմագրության միջև¹⁹: Ըստ այդմ՝ Պիեռ Նորան պնդում է, որ նորագույն պատմությունը փորձել է տիրանալ հավաքական հիշողությանը: Արդյունքում՝ փոխվել է ոչ միայն հիշողությունը, այլև պատմությունը: Հետագոտական այս ընթացքն «արմատական վերամշակման» է ենթարկում Մ. Ալբրաքսի տեսությունը և առաջադրում նորը²⁰:

Իր «Պատմության և հիշողության միջև. հիշողության տեղանք»²¹ հոդվածում Պ. Նորան փորձում է պատմությունը գրելու նոր ուղիներ գտնել, որոնք կենտրոնացած կլինեն ոչ թե որոշակի իրադարձությունների, այլ դրանց մեկնաբանությունների ու տարբերությունների վերհանման վրա: Այսու՝ սկսելով «հիշումից» (commemoration)՝ նա աստիճանաբար հանգում է հիշողությանը, ապա հիշողության և պատմության փոխհարաբերությունների հիմնախնդրին: Ինչպես Պ. Ռիկյորն է նկատել²², ընդհանուր առմամբ, Պ. Նորայի տեսության մեջ պատմության և հիշողության փոխհարաբերություններն առանձնանում են թեմատիկ երեք ռիթմով.

- **առաջին**, հիշողության և պատմության միջև ի հայտ եկած խզումը. հիշողությունը, որ «միայն պատմություն, հետք և ընտրություն» է, կորցրել է «պատմության ու հիշողության համապատասխանությունը»²³:
- **երկրորդ**, պատմություն-հիշողության կորուստը. «Հիշողության մասին խոսում են, որովհետև այն այլևս գոյություն չունի»²⁴:
- **երրորդ**, պատմության և հիշողության միջև առաջացած խզումից և պատմության-հիշողության կորստից հետո ի հայտ է գալիս հիշողության մի նոր տարատեսակ՝ «պատմությամբ կալանված հիշողությունը»²⁵:

Այս համապատկերում Պ. Նորայի համար հիշողությունն անձամբ ապրած փորձառությունն է: Կենդանի հիշողությունը գտնվում է այլացման

17 Տե՛ս **P. Nora**, Entre la mémoire et l'histoire: Les Lieux de Mémoire, dans **Pierre Nora** (dir.), Les lieux de mémoire. La République, Paris, Gallimard, 1984, p. XVII.

18 Տե՛ս **M. Kreyling**, The South that Wasn't There: Postsouthern Memory and History, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2010, p. 19.

19 Տե՛ս **P. Hutton**, op. cit., p. 150.

20 Տե՛ս **N. Wood**, Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe, Oxford and New York: Berg, 1999, p. 17.

21 **P. Nora** (dir.), Les lieux de mémoire. La République, Paris, Gallimard, 1984.

22 Տե՛ս **P. Ricoeur**, op. cit., pp. 523-525. «Խզումը, որի մասին խոսում ենք, հիշողության և պատմության խզումն է: Կորուստը այն բանի կորուստն է, որ կոչվում է «պատմություն-հիշողություն»: Նոր երևույթը փուլն է «պատմության գավթած հիշողության» (**P. Ricoeur**, op. cit., p. 523):

23 **Nora Pierre** (dir.), op. cit., I, p. XVIII.

24 **Ibid.**, p. XVII.

25 **Ibid.**, p. XXV.

մեջ, բաց է վերհիշման և մոռացման տրամախոսության առաջ և գոյություն ունի ներկայում: Պատմությունը, ձիշտ հակառակը, միշտ խնդրահարույց և անլիարժեք վերակառուցումն է այն բանի, որն արդեն անցյալում է:

«Հիշողությունը միշտ արդիական ֆենոմեն է՝ հավերժ ներկայի հետ վերապրվող կապ: Իսկ պատմությունը անցյալի ներկայացումն է: Հիշողությունն իր զգայուն և մոգական բնույթի բերումով գոյակցում է միայն այն մանրամասների հետ, որոնք իրեն հարմար են: Նա սնվում է մշուշոտ, բազմապլան, համընդգրկուն և ընթացիկ, մասնակի կամ խորհրդանշական հիշողություններով, զգայուն է բոլոր փոխանցումների, արտապատկերումների, արգելքների, պրոյեկցիաների նկատմամբ: Պատմությունը՝ որպես ինտելեկտուալ և աշխարհիկ գործողություն, հետազոտման և քննադատական տրամասույթի է կոչում:

Հիշողությունը տեղավորում է հուշերը սրբազանի մեջ, պատմությունը վտարում է նրան այդտեղից՝ դարձնելով պրոգայիկ: Հիշողությունը ծնվում է այն սոցիալական խմբում, որին նա միավորում է: Դա վերադարձնում է մեզ նրան, որ, Ալբվաքսի խոսքերով ասած՝ գոյություն ունեն նույնքան հիշողություններ, որքան և սոցիալական խմբեր, այն գաղափարին, որ հիշողությունն իր բնույթով բազմակի և անբաժանելի է, կոլեկտիվ է և անհատական: Ի տարբերություն դրա՝ պատմությունը պատկանում է բոլորին և ոչ ոքի, ուստի ունի համընդհանուր ճանաչում: Հիշողությունն արմատավորված է կոնկրետի՝ տարածության, ժեստի, պատկերի և առարկայի մեջ: Պատմությունը կենում է բացառապես ժամանակային տևողության, առարկաների փոխակերպության և առարկաների հարաբերությունների մեջ: Հիշողությունը բացարձակ է, իսկ պատմությունը գիտի միայն հարաբերականը»²⁶:

Այստեղից էլ՝ «ոչնչացված կամ խլված անցյալի հետքերով» եղելության վերականգնումը այսպես կոչված՝ «հիշողության տեղանքի» (les lieux de mémoire) միջոցով. «Հիշողությունից դեպի պատմություն, մեր նախնիների աշխարհից դեպի մեզ ստեղծողի նկատմամբ պատահական հարաբերության աշխարհ տատանումը, տոտեմական պատմությունից քննադատական պատմության անցումը. սա հիշողության տեղանքի ժամանակն է: Արդեն չեն փառաբանում ազգը, այլ ուսումնասիրում են դրա փառաբանումները»²⁷: Ընդ որում՝ «հիշողության տեղանքը» ի հայտ է գալիս ի հակադրություն հիշողության պատմական շրջափուլերի, ինչպես նաև փոխարինելով իսկական (autentic) և անմիջական «կոլեկտիվ հիշողությանը»: Իր մեկ այլ հոդվածում Պ. Նոռան ձգգրտում է. «Հիշողության տեղանքը մնացորդն է, [...] որում հիշումային (commemoration) գիտակցությունը գոյություն ունի պատմության մեջ»²⁸: Ակնհայտ է, որ նման փոխաբերության կիրարկմամբ Պ. Նոռան փորձում է տարանջատել պատմությունն ու հիշողությունը՝ իմանալու համար դրանց շաղկապվածության արմատները²⁹: Այս առումով «հիշողության տեղանքը» ի հայտ է գալիս իբրև խզում և կորուստ.

26 **Ibid.**, pp. XVII–XVIII.

27 **Ibid.**, p. XXV.

28 **Gauchet Marcel**, L'élargissement de l'objet historique, dossier "Inquiétudes et certitudes de l'histoire", Le Débat, 1999, N 103, janv.–fév.

29 Տե՛ս **P. Nora** (dir.), op. cit., I, p. XVII.

«Հիշողության տեղանքի նկատմամբ հետաքրքրությունը, ուր հիշողությունը բյուրեղանում և գտնում է իր ապաստարանը, կապված է [...] անցյալի հետ խզումի գիտակցմանը [...], բզկտված հիշողության զգացողությանը [...]։ Բայց այդ խզումը ընդունակ է առաջադրելու նրա որոշակի տեղանքում նրա մարմնացման մասին հարցը, որտեղ ներկա է պատմության անխզելիության զգացողությունը»³⁰։

Ընդ որում՝ եթե նախկինում «հիշողության տեղանքի» միջոցով հնարավոր էր հաղորդակցությունը «կենդանի ավանդույթների» հետ, ապա այժմ դրանք սոսկ ակնարկներ են առ այն, թե ինչ կարող էին լինել այդ ավանդույթները։ Այն է՝ հիշողությունը, որը «միայն պատմություն, հետք և ընտրություն» է, կորցրել է «պատմության ու հիշողության համապատասխանությունը»³¹։ Իսկ երբ «հայտնվում է հետքը, հեռավորությունը, միջնորդությունը, մենք այլևս ոչ թե իսկական հիշողության, այլ պատմության մեջ ենք»³²։ Այլ կերպ ասած՝ «Տիրանալով հիշողությանը՝ պատմությունը նյութականացրել է այն»³³։ Արդյունքում՝ «Հիշողության տեղանք գոյություն ունի, քանի որ այլևս չկան հիշողության սոցիալական շրջանակները»³⁴։

Պատմության և հիշողության հակադրության՝ Պ. Նոռայի տեսական կառուցման մեջ, ինչպես դիպուկ նկատել է Պ. Հաթոնը, ուշագրավ է այն, որ «Հիշողության ուժն այսօր [...] ոչ թե բարոյական ազդեցության մեջ է, այլ դրա նյութական մնացորդների»³⁵։ Ընդ որում, համաձայն «հիշողության տեղանքի» նախագծի՝ հետագոտվող առարկաները պետք է «կառուցվեն» իբրև տեղեր։ Այն է՝ պատմագետը պետք է մեկնարկի առարկայի արտապատմական իրականությունից և գտնի «խորհրդանշական իրականությունը և վերադարձնի հիշողությունը»։ Հաջողությունը կախված է հեղինակի՝ «խորհրդանշական ամբողջը խորհրդանշական բեկորներին կապակցելու» ունակությունից։ Այլ կերպ ասած՝ արդի հիշողությունը, որը կերպափոխվել է պատմության միջոցով, կապակցված է գրությանը, որն արդեն «արխիվի» հիշողությունն է։ Ընդ որում՝ «հիշողության թատրոնը» (արխիվը) դարձել է շոշափելի իրականություն, որում «պատմաբանները մարմնավորել են այն անցյալը, որը ցանկացել են հիշել»³⁶։

Այսպիսով՝ Պ. Նոռայի տեսության մեջ թեպետ ավելի ակտիվ է դրսևորվում պատմության և հիշողության հակադրության, բախման հատկանիշը, մինևույն ժամանակ հիշողութենական և պատմական ոլորտների համադրման կիզակետում վերցված «հիշողության տեղանքը» հանդես է գալիս իբրև միջուկորտային լծորդման հանգույց։ Հանգույցը, սակայն, մեկնաբանվում է որպես հակադրության գործոն՝ իր կալանված-վերակերպված բնույթով։ Պատմության և հիշողության նման հակադրում-տրոհումը ևս մի քայլ էր դեպի նրանց տարբերակումը։ Դրանց միավորումը, ինչպես նաև հակադրությունների միասնություն ներկայացնող պատմական իրա-

30 P. Nora, Comment écrire l'histoire de France, – dans Nora Pierre (dir.), Les lieux de mémoire, t. III, Les France, vol. 1, Conflits et partages, Paris, Gallimard, 1992, p. 24.

31 P. Nora (dir.), op. cit., I, p. XVIII.

32 Ibid., p. XIX.

33 P. Hutton, op. cit., p. 150.

34 P. Nora (dir.), op. cit., I, p. XVII.

35 P. Hutton, op. cit., p. 150.

36 Ibidem.

կանության հայտնաբերումը կատարվում է պատմագիտական այլ տեսքերում: Մի բան, որի լավագույն ներկայացուցիչներից է Պոլ Ռիկյորը:

Պոլ Ռիկյորը հիշողության և պատմության փոխհարաբերակցության հիմնախնդիրը մասնավորապես քննել է իր «**Հիշողություն, պատմություն, մոռացում**» կոթողային աշխատության մեջ³⁷: Իր տեսությունը զարգացնելիս նա ևս մեկնարկում է հիշողության և պատմության տարբերակումից, համաձայն որի՝ «հիշողությանը հատուկ է ինքն իր վրա կենտրոնացածությունը, պատմությանը հատուկ է կողմնորոշիչների և գնահատականների ոլորտի ընդլայնման ձգտումը»³⁸: Իսկ իր խնդիրը հեղինակը ձևակերպում է իբրև «հիշողության պաշտպանական», որը հանդես է գալիս «որպես պատմության մատրիցա, որքանով մնում է ներկայի՝ անցյալի հետ ներկայացուցչական (représentatif) հարաբերության հիմնախնդրի պահպան»³⁹: Այսպիսի հարաբերության դեպքում, ըստ Պ. Ռիկյորի, «ի հայտ է գալիս այդ պաշտպանական ճառը պատմության դեմ հիշողության բողոքի փոխակերպելու գայթակղությունը»: Մի բան, հընթացս որի հետագայում հարկ կլինի դիմադրել «հիշողությունը՝ ի թիվս նրա «սոր առարկաների», պատմության պարզ առարկայի վերածելու»⁴⁰ հակառակ գայթակղությանը:

Պ. Ռիկյորին նախ և առաջ հետաքրքրում է հիշողությունն իբրև ինքն իրեն իրականացնելու ընդունակություն, իբրև անցյալի հետ գիտակցված հարաբերություն պահելու ուժ: Որքան էլ գրավիչ լինեն խզումների, մոռացման և հիշողության կորստի (ամնեզիայի) թեմաները, մոռացումն իբրև հիշողության իսկական հիմք դիտարկելը նշանակում է անցյալի ճշմարտության ցանկացած հետազոտություն առ ոչնչի հանգեցնել: Ուստի Պ. Ռիկյորի համար կարևոր է այն պնդումը, որ անցյալի մասին մենք չունենք ավելի լավ վկայություն, քան է հիշողությունը⁴¹: Ըստ նրա՝ «Հիշողությունը լեզվի՝ որպես արտահայտվելու ձևի, [ինչպես նաև] պատմելու կարիք ունի: Հետևաբար հիշողությունը իրադարձությունների վկայության դեր է կատարում, որոնք տեղի են ունեցել ժամանակի մեջ, իսկ պատմելը թույլ է տալիս կառուցակազմել հիշողությունը»⁴²: Ընդ որում հիշողությունն ի սկզբանե ներառված է մեր գիտելիքի մեջ, իսկ հիշողության մեջ ներառված է հարաբերությունն անցյալի նկատմամբ, որին իրավունք է տրված համաներկա լինելու ներկայի և գալիքի հետ: Պ. Ռիկյորը հիշողության այս կողմնորոշումը ձևակերպում է իբրև «արդարացի հիշողության» քաղաքականություն. «Ինձ չի դադարում հուզել այն տեսարանը, երբ մի դեպքում՝ չափազանց տարվում են հիշողության հարցերով, մյուս դեպքում՝ մոռացման, և ոչ մի խոսք՝ հիշատակումի և հիշողության կամ մոռացման ի չարը գործադրելու ներգործության մասին: Արդարացի հիշողության (juste mé-

37 Տե՛ս **P. Ricoeur**, *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*, Paris: Le Seuil, 2000.

38 **Интервью с профессором Полем Рикером**: К изданию в России книги «Память, история, забвение»; в книге **П. Рикер**, *Память, история, забвение*, М., Издательство гуманитарной литературы, 2004, с. 9.

39 **P. Ricoeur**, *Op. cit.*, p. 106.

40 **Ibid.**, p. 106.

41 Տե՛ս **Ibid.**, *op. cit.*, p. 24-25.

42 **Интервью с профессором Полем Рикером**, с. 8.

moire) քաղաքականության մասին գաղափարը այս իմաստով կարևոր թեմաներից մեկն է, որի հետազոտությունը ես համարում եմ իմ քաղաքացիական հանձնառությունների թեմաներից մեկը»⁴³: Ուշագրավ է, որ «**արդարացի հիշողություն**» հղացքը Պ. Ռիկյորը բխեցնում է «անհատական և կոլեկտիվ հիշողություններ» հղացքից. «Անհատական և կոլեկտիվ հիշողությունը, որը նպաստում է անձնական ինքնության ձևավորմանը, ծնում է արդարացի հիշողության խնդիրը: Իսկ արդարացի հիշողություն հասկացությունը իմաստ է ձեռք բերում հիշողության տարբեր ձևերի համադրման արդյունքում»⁴⁴:

Այս համապատկերում էլ ի հայտ է գալիս «արդարացի հիշողության» ու պատմության հիմնախնդիրը, շնորհիվ որի՝ դրանք լծորդվում են միմյանց: Հիշումը՝ իբրև հետազոտություն, տեղիք է տալիս տարբեր մոտեցումների և, համապատասխանաբար՝ անցյալի տարբեր վարկածների: Ուստի նախապատրաստվում է հիշողության էթիկական մեկնաբանությունը, որը կկարողանա մի կողմից՝ հակադրվել պատմության տարբեր եսասիրական (անձնական, խմբային, ազգային) վարկածների «օբյեկտիվ ճշմարտությանը», մյուս կողմից՝ պահպանել հավատարմությունը պատմության մեջ «բացակա» ձայնին (նախ և առաջ՝ նրա գոհերին, որոնցում հուշային «անցյալը» պահպանվում է իբրև գիտակցված այլընտրանք ներկային, իբրև Ուրիշի հեռանկար): Այստեղից էլ՝ պատմությունը հիշողության այն առանձնահատուկ կերպն է (mode), որն ըստ էության ուղղված է առ Ուրիշը և պահանջում է **արդարություն ուրիշի նկատմամբ**:

Ուրիշի հետ հարաբերության հարցն ըստ էության լուծել է դեռ Արիստոտելն իր «Քաղաքականության» երկրորդ գրքում (ընկերության մասին խորհրդածություններում): Մեկնարկելով արիստոտելյան այդ ավանդույթից՝ Պ. Ռիկյորը հնարավոր է համարում հեռանալ անհատական-կոլեկտիվ հիշողությունների հակադրումից և ընդունել հիշողության հանձնառության բաշխման այլ ձևերի հնարավորությունը՝ ներառյալ և՛ հիշողության պատկանելությունը անհատական «ես»-ին, և՛ նրա գոյության միջանձնային ձևերը⁴⁵: Ուստի՝ հիշողության սուբյեկտի մասին հարցը չի կարող վճռվել միակողմանիորեն՝ ո՛չ հիշողության անհատական բնույթի մասին պնդումով, ո՛չ էլ նրա կոլեկտիվ հիմքի ընդունման միջոցով: Ըստ Պ. Ռիկյորի՝ այս երկու ծայրահեղ կետերում ամրագրված են ոչ այնքան հիշողության էական գծերը, որքան «տրամատյանների» տարբաժանվող միտումները, որոնք հայտարարում են իրենց հավակնությունները հիշողության նկատմամբ: Սակայն «ո՛չ անհատական հիշողության ֆենոմենոլոգիան, ո՛չ կոլեկտիվ հիշողության սոցիոլոգիան չեն կարող ամուր հիմքեր ունենալ, եթե նրանցից յուրաքանչյուրը համապատասխանաբար արդարացի է համարում հակադիր դրույթներից միայն մեկը. մի կողմից՝ անհատական գիտակցության վիճակների հարակցությունը, մյուս կողմից՝ հավաքական էությունների ունակությունը, որը պահպանում և հորդորում է ընդհանուր հիշողություններ»⁴⁶:

43 P. Ricoeur, op. cit., p. I.

44 Интервью с профессором Полем Рикером, с. 9.

45 P. Ricoeur, op. cit., p. 162.

46 P. Ricoeur, op. cit., p. 152.

Ահա ինչու Պ. Ռիկյորն առաջարկում է ներմուծել մի հասկացություն, որը թույլ կտար հաղթահարել այդ «հակաօրինությունը»՝ արտահայտելով հարաբերություն ուրիշի հետ, որը ներկա է «ես»-ի մեջ և դրանով «հանում է նրան «ես ինքս» առ «ես ինքս» հարաբերությունների շրջանակից»: Այդ հասկացությունը պետք է դառնա «**հիշողության հանձնառություն**» հասկացությունը: Նկատենք, որ այդ հասկացության ներմուծմամբ՝ Պ. Ռիկյորը հիշողությունը ձևակերպում է իբրև ինքնակա գործընթաց այն դեպքում, երբ Պ. Նոռայի մոտ այն ներկայացվում է իբրև ավելի սուբյեկտիվ:

Այսպես՝ ըստ Պ. Ռիկյորի՝ «**Հիշողության հանձնառությունը (devoir de mémoire) հուշի (souvenir) միջոցով արդարադատության իրականացման պարտքն է՝ ուրիշի, քան սեփական եսի (soi) նկատմամբ**»⁴⁷: Արդարադատություն, որը «հիշողության հանձնառությանը տալիս է ապագայի և պահանջի ձև»⁴⁸:

Ընդ որում՝ «**Հիշողության հանձնառությունը չի սահմանափակվում նյութական, սուրբգրային կամ այլ հետքերի պահպանմամբ. այն ներառում է իր մեջ այլոց նկատմամբ պարտականության զգացողությունը, ովքեր [...] արդեն չկան, բայց եղել են: Հարկավոր է հատուցել պարտքը, կասենք մենք, բայց և ենթարկվել ժառանգության գույքագրմանը (inventaire)**»⁴⁹:

Ըստ այդմ՝ «Հիշողության հանձնառությունը՝ իբրև արդարադատության պահանջ, փոխադրվում է մի երրորդ եզրույթի՝ ողբի աշխատանքի և հիշողության աշխատանքի միավորման կետում»⁵⁰: Արդյունքում՝ արդարադատության հանձնառության միավորված ուժը կարող է տարածվել հիշողության և ողբի սահմաններից անդին՝ մինչև այն նշումը, որը համատեղ կազմավորում է հիշողության ճշմարիտ և գործնական (pragmatique) չափումները:

Այս ամենի համապատկերում ուշագրավ է, սակայն, որ հիշողության հանձնառությունն իբրև արդարադատության հանձնառություն հիմնավորելով՝ Պ. Ռիկյորը նշում է, որ հրնթացս դրա կիրառման՝ հնարավոր են և խախտումներ. «Հիշողության հանձնառությունը միաժամանակ կարող է լինել և՛ հիշողության ճիշտ կիրառման, և՛ նրա չարաշահման բարձրակետ»⁵¹: Ընդ որում՝

«Հենց այնքանով, որքանով հիշողության հանձնառությանը դիմելը սկեռուն մտքի այստանիշի գերին է մնում, չի դադարում տատանվել դրա ճիշտ կամ սխալ ընկալման միջև: Իհարկե, միջոցը, որպիսին հռչակվում է հիշողության հանձնառությունը, կարող է հիշողության չարաշահում թվալ՝ նման նրան, ինչը վերը դիմակազերծվեց որպես հիշողության ձեռնածում: Իհարկե, խոսքն արդեն իշխանության նկատմամբ դիսկուրսի գաղափարախոսական վերաբերմունքի շրջանակներում տեղի ունեցող ձեռնածումների մասին չէ, այլ ավելի նրբաց-

47 P. Ricoeur, op. cit., p. 108. Նկատենք, որ ֆրանսերենում «devoir» նշանակում է «պարտք, պարտականություն, հանձնառություն»: Նախընտրելի թարգմանությունն այս դեպքում «հանձնառություն»-ն է (պարտքի առտնին ընկալումներից խուսափելու համար):

48 Ibid., p. 108:

49 Ibid., p. 108.

50 Ibid., p. 107.

51 Ibid., p. 106.

ված ձեռնածումների մասին՝ գիտակցության ղեկավարման իմաստով, որը հռչակում է իրեն գոհերի նկատմամբ արդարության ավետաբեր: Զոհերի անբառ խոսքի հենց նման յուրացումն էլ ստիպում է ձիշտ կիրառումից սխալ կիրառման անցնել»⁵²:

Այսու՝ ֆենոմենոլոգիական և էթիկական համագոյությունների կիզակետում էլ Պ. Ռիկյորը կազմակերպում է հիշողության հանդիպումը պատմության հետ՝ առաջին հերթին իբրև անցյալի գրառում, վկայությունների արխիվացում և հետո արդեն՝ անցյալի մեկնաբանում-հասկացում: Այստեղից էլ պատմագետի աշխատանքում մեկնաբանման և հասկացման սկզբունքային մերձեցման պնդումը, որտեղ «Պատմագետները ո՛չ դատավորներ են, ո՛չ բարոյախոսներ: Պատմության նպատակը հասկանալն է և բացատրելը: Եվ այստեղ հարկ է տրամախոսությամբ մոտենալ իրավագետների, պատմագետների ու գրողների կողմից փաստերը տեսնելու [կերպին]: Միննույն իրադարձությունը կարող է և՛ որակավորվել իրավաչափ կամ հանցավոր, և՛ վերակառուցվել պատմական հետազոտության մեջ, և՛ պատմվել պատմական գրքում: Եվ մոտեցումների ու գնահատականների այս բարդ համակարգում ներկայացված են բարոյականության ու արդարադատության խնդիրները»⁵³:

Այսպիսով, Պ. Ռիկյորի տեսության մեջ ավելի ակտիվ է դրսևորվում հիշողության և պատմության փոխլրացական հայեցակերպը: Այն է՝ հիշողության և պատմության պարզ հարաբերության մեջ արդեն իսկ նշմարվող ներունակությունների տարբերությունները իրականությունը թեպետ փոխանցում են տարբեր ուղղություններով, այդուամենայնիվ, հակադրումը կամ բախումը հաղթահարելի է երկխոսության միջոցով: Շնորհիվ որի՝ հիշողությունն ու պատմությունը հանդես են գալիս իբրև իրականության փոխադարձ փոխանցող՝ ամբողջի մեջ միասնական ներառվածությամբ:

Վերն ասվածից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ հիշողության և պատմության սոսկ հակադրումը չի կարող սպառիչ կերպով ներկայացնել պատմության վիթխարի տիրույթը: Ընթանել հիշողության և պատմության փոխհարաբերությունը նշանակում է ինչ-որ չափով բացահայտել ոչ միայն դրանց տարբերությունն ու հակադրությունը, այլև ու հատկապես՝ համադրական-երկխոսային հեռանկարները: Մինչ այդ հեռանկարների ուրվագծումը հույժ անհրաժեշտ է, որ հիշողությունը, մինչև պատմության վերածվելը, անցնի ինքնահաղթահարման մի շրջափուլ, հընթացս որի այն պետք է ստանա պատմագիտական կառույց: Իսկ ընդհանուր առմամբ՝ իրողջ բազմազանությամբ հիշողութենական/պատմական ներկայացումը պետք է հանդես գա այն հանգույցում, որում կենտրոնացված են պատմագիտության համար հնարավոր բոլոր կապերն ու անցումները: Այսու՝ ստեղծվում է պատմագիտության ընդգրկուն համադրության հիմքն ու ներունակությունը, որը ներառում է միմյանց մեջ ներթափանցած և միմյանց անդրադարձնող, անգամ միմյանց ներհակ հարացույցներն ու հայեցակարգերը:

52 Ibid., p. 109.

53 **Интервью с профессором Полем Рикером:**, сс. 9-10.

2. Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության ժխտման քրեականացման օրինագծի վերաբերյալ Պիեռ Նոռայի հայեցակարգի քննական վերլուծություն

Ի վերջո մեր հետազոտությունը փորձենք առնչակցել քաղաքական և իրավական տրամաւայթների ու բանավեճերի հետ, ի մասնավորի՝ պատմության և հիշողության հավասարակշռության խախտման և ցեղասպանությունների տարօրինակ «աստիճանակարգի» ի հայտ գալու համատեքստում, մի բան, որին ականատես ենք լինում Հայոց ցեղասպանության ժխտման օրինագծի⁵⁴ առթիվ ծագած գիտական բանավեճերում:

Դրանցից մասնավորապես առանձնացնենք ֆրանսիացի պատմագետ և «Ազատություն հանուն պատմության» (Liberté pour l'Histoire) կազմակերպության նախագահ Պիեռ Նոռայի՝ ընդդէմ «հուշային օրենքների» (lois mémorielles) արտահայտած դիտարկումները⁵⁵, որոնք հետաքրքիր նյութ են տալիս՝ քննարկելու «հիշողության քաղաքականություն» և «պատմության քաղաքականություն» եզրերը: Նկատենք, որ մի կողմից՝ Պ. Նոռան արդարացիորեն կապակցում է ազատության գաղափարը պատմության (հետևաբար և՛ պատմագիտության) ազատության հետ, որտեղ այս մեկնարկը թերևս կարևոր ու հեռանկարային է: Մյուս կողմից՝ նրա դիտարկումների մեջ առկա են որոշ մոտեցումներ, որոնք խանգարում են հիշողության և հանձնառության կառուցիկ քննարկմանը: Նախ և առաջ՝ նկատի ունենք ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության ժխտման օրինագծի վերաբերյալ նրա դատողությունների չհիմնավորվածությունը, այլև հենց Հայոց ցեղասպանության՝ որպես պատմության ժխտումը և ավելին՝ **Հայոց ցեղասպանության և Հրեական Հոլոքոսթի** հակադրումն ու դրանց միջև աստիճանակարգի հաստատումը: Որպեսզի պատկերն ավելի համապարփակ ներկայացնենք, Պ. Նոռայի դատողությունները երբեմն ուղեկցենք ընդարձակ մեջբերումներով:

1. Պիեռ Նոռան իր ելույթներում և հոդվածներում, սեփական դատողություններին ու եզրակացություններին ավելի հիմնավոր օրինականություն հաղորդելու համար, նախ՝ հակադրում է հիշողությունն ու պատմությունը, որտեղ հիշողությունը, մասնավորապես՝ որոշ սոցիալական խմբերի հիշողությունը ստորակարգում է պատմությանը:

«Հիշողությունը պատմությանը հաղորդեց նոր լիցք, նորացրեց անցյալի նկատմամբ մոտեցումներն ու թափանցեց հետազոտության բոլոր շրջափուլերն ու ճյուղերը: Հիմնախնդիրներն ի հայտ են գալիս այն պահից, երբ պատմությունը, որը չի պատկանում ոչ մեկին և կոչված է անցյալը դարձնել համընդհանուր հասանելի, սկսում է գրվել ընդհանուր անցյալ ունեցող խմբերի ճնշման ներքո, ովքեր ձգտում են արմատավորել անցյալի իրենց սեփական ընթերցումը: Դա հանգեցնում է սկզբունքորեն այլ բնույթի փոփոխությունների և սկզբունքորեն այլ

54 Տե՛ս **Loi no 2001-70** du 29 janvier 2001, JO no 25 du 30 janvier 2001.

55 Տե՛ս **P. Nora et le métier d'historien**, «La France malade de sa mémoire», propos recueillis par Jacques Buob et Alain Frachon, *Le Monde* 2, no 105, février 2006; **P. Nora**, Historical identity in trouble”, URL//: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=152&Itemid=182&lang=en (13.01.2013).

մասշտաբի տեղաշարժման: Մենք պարկեշտ հիշողությունից, որը սուկ ճանաչում, հարգանք է ցանկանում և ուզում է մտնել ազգի կոլեկտիվ պատմության մեծ պատումի (նարրատիվ) մեջ, անցնում ենք հիշողությանը, որը մեղադրում և ոչնչացնում է այդ պատմությունը: Ընդհանուր մեկնաբանությունների հետ մեկտեղ փաթաթում է իր կանխակալ և միակողմանի կարծիքը՝ անհամբերությամբ պահանջելով անցյալի իր վարկածին տալ պաշտոնական կարգավիճակ և պատնեշել նրան հանրապետական օրենքի պատով: Պատրաստ հանուն տառապանքի, որը նա շփոթում է ճշմարտության հետ, պնդել իր պահանջները, առանձնապես չմտածելով միջոցների մասին՝ քաղաքական աղանդավորություն, նախընտրական շանտաժ, իսկ եթե հարկ լինի՝ ֆիզիկական սպառնալիք և անձնական թշնամանքներ»⁵⁶:

«Հիշողությունն, ըստ բնորոշման, մաքրում է ժամանակագրական տարբերություններն ու անցումները, փոխակերպությունների գործոններն ու փոփոխությունների պայմանները: [...] Այսօր մենք անկեղծորեն հավատում և ապրում ենք անհատի իրավունքի ստվերում: Շատ հարաբերություններում սա, իհարկե, ուրախալի է, սակայն ինքնին այդ իրավունքներն ունեն երկար պատմություն: Ստացվել է այնպես, որ հիշողությունն աննկատ միահյուսվել է բարոյականությանն ու կլանել պատմությունը»⁵⁷:

Այստեղ տեղին է Պ. Հաթոնի դիտարկումը, համաձայն որի՝ Պ. Նոռայի համար «ամենահետաքրքիրն անցյալի իրադարձությունները չեն, այլ ավելի շուտ դրանց ներկայացումը: Պատկերները և ոչ թե փաստերն են ծառայում նրան որպես պատմական արժույթ»⁵⁸: Եվ «պատկերների» ու «ներկայացման» համապատկերում էլ տեղի է ունենում իրականության և պատմության (պատմական տեքստի) միջև խզումը: Խզում, որի համապատկերում Հայոց ցեղասպանությունը վերակերպվում է հիշողության՝ այն դեպքում, երբ հայությունը 1915 թվականին ենթարկվել է ոչ միայն ու պարզապես Ցեղասպանության, այլև հայրենազրկման (Patricide): Իսկ ընդհանուր առմամբ՝ պատմական կամ պատմագիտական մի տեքստի խզումն արտատեքստային իրականությունից և փոխադրումը հիշողության ոլորտ՝ ուղեկցվում է իրականության փոխարինմամբ. **պատմագիտության համար սա նշանակում է ընդամենը թվացյալ իրավիճակային առավելություն և խաղային էֆեկտ**: Հակադրության ու ստորակարգման այդ համապատկերում Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկվում է իբրև հիշողություն՝ պարզունականացնելով և հարցականի տակ դնելով նրա գոյությունը (այն դեպքում, երբ Հայոց ցեղասպանությունը եղել է և է պատմություն):

Սակայն, հիշողութենականացնելով պատմական փաստը՝ Պ. Նոռան անտեսում է նաև այն հանգամանքը, որ այդ փաստը Ֆրանսիայում իրավական ձևակերպում է ստացել 2005 թ.: Ուրեմն կարելի է ասել, որ Հայոց ցեղասպանության ձանաչման օրենքը⁵⁹ ևս Պ. Նոռայի համար դառնում է հիշողություն: Ակնհայտ է, որ պատմության հիշողութենականացման և

56 P. Nora, "Historical identity in trouble", URL://: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=152&Itemid=182&lang=en (13.01.2013).

57 Ibid.

58 P. Hutton, op. cit., p. 149.

59 Տե՛ս Loi no 2001-70 du 29 janvier 2001, JO no 25 du 30 janvier 2001.

ՀԻՄՆԱԲԱՐԵՐ
Ե (ԺԱ) ԳԱՐԻ, ԹԻՎ 1 (41) ԽՈՒՍԿԱՐ-ՄԱՐՏ, 2013
ՎԷՄ՝ ԽԱՆՏԻՎԱԿԱՆ ԽԱՆՈՒՄ

հիշողության դերի անտեսման միտումների գերակշռությունը ողբերգական իրավիճակների, տվյալ դեպքում՝ «մարդկության դեմ հանցագործության» համապատկերում ներկայանում է բոլորովին այլ լույսի ներքո: Մի բան, որ հատկապես ակնառու է Ա. Հիտլերի ձևակերպումը վերլուծելիս. **«Ես այժմ Արևելք եմ ուղարկում իմ «մահվան ջոկատները», որոնց հրամայված է առանց խղճահարության ու ներողամտության սպանել լեհ ցեղին պատկանող և լեհերեն խոսող բոլոր տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին: Միայն այս ճանապարհով մենք կշահենք այն կենսական տարածքը, որ մեզ անհրաժեշտ է... Մի՛ վախեցեք պատմության դատից: Ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածը»⁶⁰:** Այսու՝ կազմակերպված բռնության գլխավոր նպատակն է ոչ միայն զոհերի ոչնչացումը, այլև (ինչպիսին էլ որ լինեն դրանք) հետքերի, նրանց մասին հիշողության ոչնչացումը: Եվ նրա իսկական հաղթանակը ոչ թե սպանվածների մահն է, այլ կենդանի մնացածների լռությունը: Քանզի Ժ. Բոդրիյարի պնդմամբ՝

«Ոչնչացման մոռացումը ոչնչացման մաս է, քանի որ դա նաև հիշողության, պատմության, սոցիալականի ոչնչացումն է և այլն: Այդ մոռացումը նույնքան էական է, որքան իրադարձությունը, որն ամեն դեպքում անորսալի է մեզ համար, անհասանելի է իր ճշմարտության մեջ: Եվ այդ մոռացումը նաև միանգամայն վտանգավոր է. այն պետք է ջնջել արհեստական հիշողության միջոցով (այսօր ամենուր արհեստական հիշողությունները լվանում են մարդկանց հիշողությունը, լվանում են մարդկանց իրենց սեփական հիշողությունից)»⁶¹:

Այստեղ է, որ ի հայտ են գալիս հիշողության և պատմության խզման հետևանքները. խզում, որը պետք է հաղթահարվի՝ «հանուր բարիքին» հիշողության և պատմության լծորդմամբ: Ց. Տոդորովի դիպուկ ձևակերպմամբ՝ «Պատմագետի աշխատանքը, ինչպես ցանկացած այլ աշխատանք, որը վերաբերում է անցյալին, ոչ միայն փաստերի հաստատման մեջ է, այլև դրանցից ավելի ցուցադրականների և նշանակալիների ընտրության, իսկ այնուհետև դրանք միմյանց համադրելու. իսկ փաստերի ընտրության և համադրության այդ աշխատանքը անխուսափելիորեն կողմնորոշում է ոչ թե ճշմարտությունը, այլ բարիքը»⁶²:

2. Իր վերոբերյալ թեզերն ավելի ամրապնդելու համար Պ. Նոռան փորձում է Հայոց ցեղասպանության հարցը քննարկել ավելի տեղային (լոկալ) և ո՛չ թե ընդգրկուն (գլոբալ) մակարդակում: Հրեականի դեպքում նա նշում է իբր՝ Ֆրանսիայի անուղղակի մասնակցությունը, իսկ Հայոց Ցեղասպանության դեպքում՝ ոչ մի մասնակցություն.

«Հարկավ, ոչ ոք չի ժխտում այն փաստը, որ սովից մահացել են վիթխարի քանակությամբ մարդիկ, բայց Ֆրանսիական խորհրդարանը չէ, որ պետք է որակավորի այդ իրադարձությունները. դա հակասում է պատմության ոգուն: Երկու պատճառով.

Առաջին՝ արդի բարոյական հղացքները չեն աշխատում պատմության ոլորտում: Եթե դատենք անցյալի մասին՝ կիրառելով նրա նկատ-

60 Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D, Band VII, (Baden-Baden, 1956), pp. 171–172.

61 J. Baudrillard, Simulacra and simulation /translated by Seila Faria Glaser/, The University of Michigan, 1994, p. 49.

62 Tz. Todorov, Les Abus de la mémoire. Paris, Arléa, 1995, p. 150.

մամբ արդի բարոյական չափանիշները, այդժամ ողջ պատմությունը կարող է ներկայանալ իբրև հանցագործությունների պատմություն: Այդժամ ինչ ուսուցանել երեխաներին:

Երկրորդ՝ մենք խիզախում ենք ընկնել նշանավոր պատմագետ Մարկ Բլոկի բնորոշմամբ՝ «ժամանակավրիպության (anachronisme) աններելի մեղքի մեջ» (այլ ժամանակների և այլ մշակույթների մարդկանց վերագրել վարքի հուզական դիրքորոշում և նորմեր, որոնք հատուկ են ինքնին պատմագետին և իր ժամանակներին)»⁶³:

Ստացվում է՝ Հոլոքոստին վերագրվում է գլոբալ արժեք՝ իր պարունակած դասի տեսանկյունից, իսկ Հայոց ցեղասպանությանը՝ ոչ, այն դեպքում, երբ ծագումով հրեա Ռ. Լեմկինը սկզբում հենց Հայոց ցեղասպանությունը նկատի ունենալով է ձևակերպել «ցեղասպանություն» հասկացությունը՝ դարձնելով այն իրավաբանական եզրույթ⁶⁴:

Միևնույն ժամանակ հարկ է նկատի ունենալ, որ պատմական հիմնախնդիրը հընթացս հետազոտության ձևակերպվում է՝ ելնելով արդիականությունից: Ընդամին՝ անցյալի պատմությունը չպետք է տարանջատվի արդիականությունից, քանի որ արդիականությունն ի գործ է պատմագետի առջև բացելու անցյալի հեռանկարն իր ողջ խորությամբ ու ընդգրկունությամբ⁶⁵: Իսկ այս դեպքում հարկավոր է զգույշ լինել ոչ միայն «ժամանակավրիպության աններելի մեղքի մեջ» ընկնելուց, այլև՝ որ արդիականությունն «իր տակ չձգմի» անցյալը, չլռեցնի անցյալի ծայրը: Հակառակ դեպքում՝ պատմագիտությունը կարող է վերասերվել «քաղաքական պատվերի», որի դեպքում՝ «պատմական ճշմարտությունն իր տեղը զիջում է, այսպես կոչված՝ ամօրեական պատշաճին՝ իր անհատական և հանրությանին դրսևորումներով»⁶⁶:

Տեղայնացմամբ («բայց ֆրանսիական խորհրդարանը չէ, որ պետք է որակավորի այդ իրադարձությունները») Պ. Նոռան դիմում է **կեղծակերպության (սիմուլյացիայի)**. շրջափոխություն է կատարում «համամարդկայինի» և «գուտ Ֆրանսիայի» միջև, ինչը կեղծակերպության տարատեսակ է⁶⁷: Այս համապատկերում Պ. Նոռայի հիշյալ պնդումը հանդես է գալիս լիակատար պայմանականությամբ, այն է՝ արտահայտության և բովանդակության հարաբերությունը պայմանական է: Ասույթը կարող է ն՝ ճշմարտության արտահայտման միջոց լինել, և՛ ոչ-ճշմարտության: Արտահայտման պլանն անջատելու և ցանկացած այլ բովանդակության միացնելու հնարավորությունը ասույթը վտանգավոր գործիք է դարձնում, հարմար կուտակիչ սոցիալական ստի համար: Այսու՝ տեղի է ունենում շրջափոխություն, որի արդյունքում կորսվում է կապը անմիջական իրականության հետ: **Այն**

63 **Պ. Նորա**: «Историки поняли, что законы – очень опасная вещь» URL:// <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-ui> (26.01.2013).

64 Տե՛ս **Raphael Lemkin**, Axis rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944, pp. 79 – 95.

65 Ավելի մանրամասն տե՛ս **Ս. Հովհաննիսյան**, Աննալների պատմագիտական դպրոցը. Լյուայեն Ֆևրի և Մարկ Բլոկի պատմության տեսությունը, ՎԷՄ, 2011, թիվ 2 (34) ապրիլ-հունիս, էջ 95-118:

66 **Ա. Ստեփանյան**, Պատմությունն իբրև տեքստ (մեկնության և գրության հնարավորություն), «Պատմություն և կրթություն», խմբ. Ա. Ստեփանյան, Եր., «Զանգակ-97», 1-2 (2005), էջ 11-12:

67 Տե՛ս **J. Baudrillard**, op. cit., p. 121.

է՛ տեղի է ունենում պայմանականության աննախադեպ ընդլայնում, որի համապատկերում բուն իրականությունը շրջափոխվում է պայմանական իրականության:

Ավելին՝ չպետք է մոռանալ, որ Ֆրանսիան պարզապես աշխարհագրական հասկացությունն է, Ֆրանսիան պարզապես ֆրանսիական խորհրդարանը չէ, Ֆրանսիան նախ և առաջ՝ **քաղաքակրթություն է:** Ավելին՝ Ֆրանսիան համամարդկային հիշողության մի տեղ է, որտեղ իրականություն է դառնում ժողովրդավարությունը, ձևավորվում և արտահայտություն են ստանում ազատությունն ու արդարությունը՝ հանուն պատմության: Ահա այս ամենի անտեսման արդյունքում էլ «մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունը» վերածվում է մեղմասացության, անգամ շրջանցման դեպքի: Այստեղ տեղին է հիշել Պ. Ռիկյորի վերը բերված միտքը. «**Հիշողության հանձնառությունը (devoir de mémoire) հուշի (souvenir) միջոցով արդարադատության իրականացման պարտքն է՛ ուրիշի, քան սեփական եսի (soi) նկատմամբ**»⁶⁸: Արդարադատություն, որը հիշողության հանձնառությանը տալիս է ապագայի և պահանջի ձև:

3. Այս ամենի հետնախորքում Պ. Նոռան փորձում է միմյանց հակադրել Հայոց եղեռնն ու հրեական Շոան՝ առաջինի դեպքում բացառելով ցեղասպանության հնարավորությունը: Արդյունքում՝ ձևավորում է ցեղասպանությունների մի աստիճանակարգ, ըստ որի՝ հրեական Հոլոքոստը «բացառիկ, եզակի երևույթ է», իսկ Հայոց ցեղասպանությունը՝ «սովորական» (նկատենք, որ ստորև բերվող մեջբերման մեջ ևս շոշափվում են խնդրի գլուխը և տեղային (լոկալ) մակարդակները, որի մասին խոսել ենք վերը):

«Հիրավի, այս օրենքում գոյություն ունեն երկու շատ տարբեր դիտանկյուններ. հայկական հարցը, որի վրա կենտրոնացել են, և ավելի կարևոր նշանակություն ունեցող դիտանկյունը, որն ընդգծված չէ:

Հայկական կողմի [դեպքում]՝ բանը պարզ է: Պատմական զուգահեռը հայկական «ցեղասպանության» և Շոայի միջև, որն արդարացնում է ֆրանսիական օրենսդրության հավասարեցումը հրեական ցեղասպանությունը վիճարկողների համար 1990 թ. տուգանք սահմանող Գեյսոյի օրենքին (loi Gayssot), [քննություն] չի բռնում: Շոայի համար, իրոք, Վիշիական Ֆրանսիայի պատասխանատվությունն անուղղակիորեն խառն է, այնժամ, երբ Հայաստանի դեպքում Ֆրանսիան ոչ մի կապ չունի: Եվ եթե խոսքն այն մասին է, որ ճնշում գործադրվի Թուրքիայի նկատմամբ, արդյունքը համոզիչ չէ. ֆրանսիական որոշումը կարող է միայն սրել թուրքական ազգայնականությունը և արգելափակել անցյալի ճանաչման առաջխաղացման ցանկացած ձև:

2005 թվականին Թուրքիան առաջարկել է ստեղծել պատմաբանների երկկողմ հանձնաժողով և բացել արխիվները: Հայերը մերժեցին իրենց վստահության անունից՝ ցեղասպանությունը եղել է և, հետևաբար, ոչինչ չկա ավելացնելու, ինչպես եթե առանձին բառն ազատվեր իրերի կարգը հետազոտելուց: Ֆրանսիական կառավարությունը պետք է ճնշում գործադրի, որ Անկարայի համար կարգվի միջազգային մի հանձնաժողով, և Թուրքիան պարտավորվի հետևելու եզրակացություններին»⁶⁹:

68 P. Ricoeur, op. cit., p. 108.

69 P. Nora, Loi sur les génocides: une bataille perdue, pas la guerre, URL//: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=164%3Aloi-sur-les-genocides-une-bataille-perdue-pas-la-guerre&catid=53%3Aactualites&Itemid=170&lang=fr (17.06.2012).

Հարկավ, Հայոց ցեղասպանության և Հրեական Հոլոքոստի համեմատությունը կարող է բացահայտել այս երկու իրադարձությունների խորունկ և այլորեն անհասանելի կողմերը, բայց, միևնույն ժամանակ, անզգույշ կիրառելու դեպքում նման համեմատությունը կարող է դառնալ հապճեպ կամ սխալ մտահանգումների աղբյուր, ինչը տեսնում ենք Պ. Նոռայի մոտ: Պատմական հիշողության մասին քննարկումն այստեղ ձևակերպվել է աստիճանակարգային-հեգեմոնային հարաբերությունների լեզվով: Միևնույն ժամանակ՝ Պ. Նոռան նկատում է, որ լուրջ պատմագետը պետք է շատ զգուշորեն ձևակերպի «ցեղասպանություն» հասկացությունը, քանի որ այն «մոգական աուրա» (aura magique) ունի, և նախընտրում է «ոչնչացում» (anéantissement), «բնաջնջում» (extermination), «զանգվածային հանցագործություններ» (crimes de masse) հասկացությունները⁷⁰: Մա հատկապես անհասկանալի է, երբ բաց է մնում հարցը, թե ինչպես է, որ հրեական Շոայի (Հոլոքոստի) ժխտումը կարող է դիտվել քրեորեն դատապարտելի, իսկ Հայոց ցեղասպանությունը՝ ոչ: Դա ակնհայտ է նրա հետևյալ ձևակերպման մեջ. «Մենք, օրինակ, երբեք չենք խնդրել վերացնել Գեյտոյի օրենքը, այլ միայն պնդել ենք, որ այն դարձել է նախատիպար այլ օրենքների համար, որոնք մենք անհաջող ենք համարում»⁷¹:

Պ. Նոռայի վերոնշյալ դիտարկումներից կարող է բխել, որ դատապարտող վերաբերմունքի չեն արժանանում երիտթուրքական կառավարությունն ու գաղափարախոսությունը, որի առկայության դեպքում հնարավոր կլինեին «հաղթահարել անցյալի բեռը» երկուստեք (թե՛ թուրքերի և թե՛ հայերի կողմից), առանց որի հնարավոր չէ նորի կառուցումը: Այս համապատկերում է, որ ակնհայտ է դառնում անցյալի «վերաքննության» վտանգավոր այն կողմը, երբ պատմական օբյեկտիվության քողի տակ տեղի է ունենում երիտթուրքականության (այլ կերպ՝ հանցագործության) **ռեաբիլիտացիա**, այն է՝ արդարացվում է «մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունը».

««Մարդկության դեմ հանցագործություն» հասկացությունը ստեղծվել է արդի իրադարձությունների համար, որոնք ի գորու չէր տեղավորել բանականությունը և որոնք այնքան հրեշավոր ու մասշտաբային էին, որ չեն գետեղվում ոչ մի իրավաբանական կատեգորիայի ներքո: Դա բնորոշում էր ներկան և չէր վերաբերում ոչ հուշերին, ոչ հիշողությանը, ոչ անցյալին: Ինչ վերաբերում է Գեյտոյի օրենքին՝ ընդունված իբրև Ֆորեստոնի նեգացիոնիզմի արձագանք, այն ուղղված չէր պապմագեդներին, այլ պապմական կեղծիքի ակտիվիստներին (կրկնակի ընդգծումը մերն է - Ս. Հ.):

Գեյտոյի օրենքի (loi Gayssot) շարունակություններով և մարդկության դեմ հանցագործությունների ընդարձակող մեկնություններով ընկնում ենք կրկնակի թակարդ. օրենքի ռետրոակտիվ ընդունում և անցյալի ամբողջական վիկտիմիզացիա:

Օրենքի ռետրոակտիվ ընդունումը և վաղեմության ժամկետի բացակայությունը, որոնց վրա կառուցվել է Նյուրենբերգի վճիռը, իսկ ապա՝ 1964 թ. օրենքը, ինչպես նաև Գեյտոյի օրենքը, որը հղում է անում նրանց վրա, սահմանափակված էին նացիստական հանցագոր-

70 Տե՛ս *Ibid.*

71 **Ս. Նորա**: «Историки поняли, что законы – очень опасная вещь», URL:// <http://urokiistorii.ru/current/view/2010/31/nora-ui> (26.01.2013).

ծությունների շրջափուլով: Օրենքի հետադարձ ուժը տարածվում էր սուկ հինգ-վեց տարի առաջ եղածի վրա: Մի քանի տարվա ընթացքում մենք կարողացանք այդ վեց տարիներից հասնել մինչև վեց դարեր»⁷²:

Նախ՝ նկատենք, որ «Պատմությունն ընդամենը մարդկության դեմ հանցագործությունների երկար շարան է»⁷³ պնդումն իր մեջ միաժամանակ ներառում է կեղծ հիմնախնդիր, այն է՝ միտումնավոր կառուցվածք (ավելի հավանական է՝ շրջանցման-քողարկման փորձ): Անհասկանալի է մնում այն հարցը, թե ինչպե՞ս է հնարավոր Հոլոքոստի դեպքում «Այն ուղղված չէր պատմագետներին, այլ պատմական կեղծիքի ակտիվիստներին» պնդումը, երբ Հայոց ցեղասպանության դեպքում անազատ վիճակում հայտնվում են պատմագետները: Այն դեպքում, երբ խոսքը բոլորովին էլ «անազատ վիճակում հայտնված» պատմագետի մասին չէ, այլ Հայոց ցեղասպանության, որը, հետևելով Պ. Ռիկյորին, «կարելի է խնդրարկել, բայց ոչ ժխտել»⁷⁴:

Այս համապատկերում ուշագրավ է նաև Պ. Նոռայի մեկ այլ պնդում-եզրակացությունը ևս. «Պատմական գուգահեռը հայկական «ցեղասպանության» և Շոայի միջև, որն արդարացնում է ֆրանսիական օրենսդրության հավասարեցումը հրեական ցեղասպանությունը վիճարկողների համար 1990 թ. տուգանք սահմանող Գեյսոյի օրենքին (**loi Gayssot**), [քննություն] չի բռնում»⁷⁵: Այստեղ, խորամուխ չլինելով հարցի իրավաբանական կողմի մեջ (ինչը մեր խնդիրը չէ), հարկ ենք համարում Պ. Նոռային հիշեցնել 1968 թ. ՄԱԿ-ի ընդունած կոնվենցիայի այն հատվածը, որտեղ ուղղակիորեն նշվում է, որ վաղեմության ժամկետը չի կարող կիրառվել Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրության և Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում նշված հանցագործությունների նկատմամբ՝ «անկախ նրանց ժամանակից»⁷⁶:

4. Միմույակրի մեկ այլ օրինակ է, երբ Պիեռ Նոռան «**Ազատություն հանուն պատմության**» կազմակերպության անունից հայտարարում է.

«Պատմությունը կրոն չէ: Պատմաբանը չի ընդունում և ոչ մի դոգմա, չի մեծարում և ոչ մի արգելք, չի ճանաչում տարու: Նա կարող է անհանգստանալ:

Պատմությունը բարոյականություն չէ: Պատմաբանի դերը գովաբանելը կամ դատապարտելը չէ, այլ բացատրելը:

Պատմությունը այժմեականության ստրուկը չէ: Պատմաբանն անցյալը չի երեսպատում ժամանակակից գաղափարաբանական սխեմաներով և չի ներմուծում երբեմնի իրադարձությունների մեջ այսօրվա դյուրագգայունությունը:

Պատմությունը հիշողություն չէ: Պատմաբանը, գիտական ընթացքի մեջ, հավարում է հիշողություններ մարդկանց մասին, դրանք հա-

72 P. Nora, Historical identity in trouble”, URL//: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=152&Itemid=182&lang=en (13.01.2013).

73 Ibid.

74 P. Ricoeur, La Mémoire, l’Histoire, l’Oubli, Paris: Le Seuil 2000, p. 648.

75 P. Nora, Loi sur les génocides: une bataille perdue, pas la guerre, URL//: http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=164%3Aloi-sur-les-genocides-une-bataille-perdue-pas-la-guerre&catid=53%3Aactualites&Itemid=170&lang=fr (17.06.2012).

76 Конвенция о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества, URL:// <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/Rx4cnaslw.html> (24.04.2012).

մեմատում է միայնց հետ, համադրում է փաստաթղթերի, օբյեկտների, հետքերի հետ և հաստատում փաստերը: Պատմությունը հաշվի է առնում հիշողությունը, [բայց] այն չի հանգեցնում դրան:

Պատմությունը իրավաբանական օբյեկտ չէ: Ազատ Պետության մեջ ո՛չ Պառլամենտը, ո՛չ էլ դատական իշխանությունը չպետք է սահմանեն պատմական ճշմարտությունը:

Հենց այս սկզբունքների խախտումն են հաջորդական օրենքների հողվածները՝ մասնավորապես 1990 թ. հուլիսի 13-ի, 2001 թ. հունվարի 29-ի, 2001 թ. մայիսի 21-ի, 2005 թ. փետրվարի 23-ի օրենքները, [որոնք] սահմանափակեցին պատմաբանի ազատությունը՝ պատժամիջոցի սպառնալիքի ներքո ասելով, թե ինչ պետք է նա փնտրի և ինչ պետք է գտնի, նրան պարտադրեցին մեթոդներ և սահմաններ գծեցին: Մենք պահանջում ենք լուծարել դեմոկրատական վարչակարգին անհարիր օրենսդրական կարգը»⁷⁷:

Տեքստն այնպես է ձևակերպված, որ կարծես Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրինագծին կողմ արտահայտվողները դեմ են վերոբերյալ պնդումներին: Նախապես նկատենք, որ վերոհիշյալի ներքո կստորագրի ցանկացած լուրջ պատմագետ: Իրականում, սակայն, այստեղ ևս տեղերի վերադասավորում կա. **ակնհայտ է, որ ո՛չ Պառլամենտը և ո՛չ էլ դատական իշխանությունը չեն սահմանում «պատմական ճշմարտությունը», այլ «պատմական ճշմարտությունն» է, որ դարձել է օրենք:** Այս պարագային՝ օրենքը հանդես է գալիս իբրև «հիշողության տեղանք»։ ընդ որում՝ այնպիսի մի վայր, որն արդեն պատմություն է: Եվ եթե հին ժամանակներում (օրինակ՝ հին հույները) անմոռանալի մոռանալու համար վկայակոչում էին կրոնը, ապա մեր օրերում իրավիճակը քիչ այլ է. կրոնին փոխարինում է օրենքը (ինչպես բազմաթիվ հանցագործությունների դեպքում): **Մինչդեռ «հիշողություն» և «պատմություն» բնեռների լծորդումը տեղի է ունենում ոչ միայն պատմագիտության, այլև օրենքի և արդարադատության ոլորտում, որտեղ իրականանում է օբյեկտի՝ Հայոց ցեղասպանության, և սուբյեկտի՝ խնդրարկողի դինամիկ հավասարակշռությունը:**

Եզրակացություններ

Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ նկատենք, որ պատմությունից վտարված հիշողությունը հոգեբանական, անհատական, թանգարանային նմուշ է, որն ի վիճակի չէ նոր հաղորդակցական-տեղեկատվական հոսքեր ստեղծելու: Այն է՝ հիշողությունը պատմության մեջ աշխատող մեխանիզմ է, անընդհատ այլացող իրականության մեջ ինքն իրեն ստեղծող և նոր տեղեկություններ արտադրող: Իսկ անցյալի մասին տարբեր պատկերացումների բախումները ոչ միշտ են քաղաքական բնույթ կրում. դրանք կարող են տեղի ունենալ ամենատարբեր մակարդակներում: Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրինագծի դեպքում **պատմություն դարձած հիշողությունն ի պահ է տրվում օրենքին:** Արդյուն-

77 L'appel du 12 décembre 2005, URL:// http://www.lph-asso.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=13&lang=fr (24.04.2012).

քում՝ կողեկտիվ հիշողության մեջ կուտակված բացասական էներգիան պարպվում է և չի գործածվում ի չարս: Մի կողմից՝ դա փոխհասկացման, մեկնաբանության, իսկ մյուս կողմից՝ զղջման ու փոխհատուցման ուղին է: Այս պարագային Հայոց (և ընդհանրապես) ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրինագիծը անհրաժեշտ քայլ է, որին հղվելով՝ կատարվում է ձերբազատումն «անցյալի բեռից»: Շնորհիվ դրա՝ մի կողմից՝ խնդրականացվում է ազգային տագնապը, մյուս կողմից՝ համամարդկային տագնապը:

Օրենքին փոխանցված պատմական ճշմարտությունը (Հայոց ցեղասպանությունը) շարունակում է մի աշխատանք, որն սկիզբ է առել մեկ այլ տեղում (Գեյստյի օրենք) և որը ողջ հասարակությունն իրականացնում է յուրաքանչյուրի հանդեպ՝ արդարության հաստատման անթիվ մեխանիզմների միջոցով:

Ստացվում է, որ հայկական կողմը բոլորովին էլ դեմ չէ պատմության ազատությանը, այլ կողմ է արդարադատության շարունակականությանը, որին խոչընդոտում է Պ. Նոռայի կողմից կազմակերպված «Ազատություն հանուն պատմության» կառույցը: Այլ կերպ ասած՝ շեշտադրումը կատարվում է մինչև օրենքի ոլորտ ժողովրդավարության սահմանների ընդարձակման անհրաժեշտության վրա: Իսկ դա նշանակում է և՛ ժողովրդավարության, և՛ օրենքի սահմանների ընդլայնում: Մյուս կողմից՝ պատմական ճշմարտությունը (Հայոց ցեղասպանությունը) ի պահ տալով օրենքին՝ ստիպված ենք լինում գտնել այն ուղին, որը հայության համար գալիքը կրացվի ոչ թե բացասական արժեքանության, բացասական ինքնության հեռանկարում, այլ դրական, կյանքի, որն այլ է, քան առկա կյանքը: Ստացվում է, որ **Հայոց ցեղասպանության ժխտման դեմ պայքարում Օրենքի կերպարանքով ներկայացող պատմությանը Պիեռ Նոռան հակադրվում է իրեն իբրև իրավունք ներկայացնող՝ անարդարությունը:**

Ուրեմն՝ պատմությունն ու օրենքը միմյանցից բաժանում է ոչ այնքան օրինախախտումը, որքան անարդարությունը: Անարդարություն, որը բխում է հանուն ազատության պայքարի քողի տակ պատմության հանդեպ **աստիճանակարգված վերաբերմունքից:**

Summary

HISTORY AND MEMORY

The problem of hierarchization of genocides according to
Pierre Nora

Smbat Kh. Hovhannisyan

The article is an attempt to analyze in general outline and by some main accents Pierre Nora's concept about the bill of criminalization of Armenian genocide's denial in France. On one hand it is considered in the overview of his

theory about “memory and history” and on the other hand – in the general overview of theories about history and memory.

It’s notable that P. Nora makes reasonable connections between the idea of freedom and the freedom of history (consequently also historiography), where this principle is very important and perspective. Though, some of his approaches impede the structural discussion concerning memory and commitment. First of all, we mean not only the weakness of his arguments on the bill of criminalization of Armenian genocide’s denial, but also the denial of the genocide as history, moreover, the contrasting of Armenian genocide with Holocaust and the determination of gradation between them, even in the case when Armenians were not only subjected to Genocide in 1915, but also to Patricide (depatriated).

ՀԻՄՆԱԲԱՐՈՒՄԵՐ

ՎԷՄ համահայկական հանրէս Ե (ԺԱ) քարի, թիվ 1 (41) հունվար-մարտ, 2013